

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Grond-recht: vanuit literatuur en cultuur op zoek naar de bodem van juridische definities

Korsten, F.W.A.

Citation

Korsten, F. W. A. (2024). *Grond-recht: vanuit literatuur en cultuur op zoek naar de bodem van juridische definities*. Leiden. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3720003>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3720003>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Prof.dr. F.W.A. Korsten

Grond-recht: vanuit literatuur en cultuur op zoek naar de bodem van juridische definities

Universiteit
Leiden

Bij ons leer je de wereld kennen

Grond-recht: vanuit literatuur en cultuur op zoek naar de bodem van juridische definities

Oratie uitgesproken door

Prof.dr. F.W.A. Korsten

bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar

Literatuur, Cultuur en Recht

aan de Universiteit Leiden

op vrijdag 15 maart 2024

**Universiteit
Leiden**

Mevrouw de rector magnificus, geacht faculteitsbestuur, dierbare aanwezigen, en alles wat hier in de geest of materieel anderszins aanwezig is!

Inleiding: rechtsuitbreiding – of juridische inflatie

Ik pak de koe bij de horens en leg u meteen voor wat ik een probleem acht. Omwille van een betere bescherming van de natuur is een recente ontwikkeling dat hele natuurgebieden “wettelijke persoon” worden gemaakt. Op 16 maart 2017, bijvoorbeeld, werd bij parlementaire acte en na decennia van politieke strijd de Nieuw-Zeelandse rivier Te Awa Tupua, plus haar directe omgeving, rechtspersoon.¹ Het leek een uitzonderlijkheid maar kreeg meteen mondiaal navolging, van India tot Ecuador.² Nederland heeft inmiddels ook zijn novum: november 2023 gaf de Limburgse gemeente Eijsden-Margraten de onder haar vallende natuur, of beter: natuurgebieden, de status van rechtspersoon. Nu kan natuur niet spreken, maar dat geldt voor een bedrijf of een vereniging ook. Er is dus een voogd benoemd die de gemeentelijke natuur als rechtspersoon vertegenwoordigt en namens haar spreekt.³

Het voorbeeld maakt meteen duidelijk waarom de literatuurwetenschap, het veld waarin ik ben getraind – en breder de geesteswetenschappen – zo nauw verbonden zijn met het recht. De natuur als persoon is een fictie. De natuur is niet werkelijk een persoon maar wordt als zodanig voorgesteld en dat wettelijk *gemaakt* – de oorspronkelijke betekenis van *ingere*, het werkwoord waarvan *fictie* is afgeleid, is “vormen”. En dit vormen is puur een kwestie van taal. De gemeenteraad heeft het besloten in taal, het is uitgevaardigd in taal, het is wettelijk vastgelegd in taal, en terwijl de natuur zelf stom blijft, spreekt namens haar een voogd. Door de nauwe samenhang tussen de twee vakgebieden van geesteswetenschappen en recht is het mogelijk om vanuit het ene gebied kritisch op het andere te reflecteren. Vanuit mijn vakgebied kan ik vragen: wat voor fictie is dit; hoe zit die in elkaar; wat doet die fictie met ons, met de natuur en de relatie tussen die beide?

Toen Eijsden-Margraten het gemeentelijk natuurgebied tot rechtspersoon maakte, legde natuurjurist Laura Burgers uit: “In ons huidige recht hebben mensen plichten jegens de natuur, maar de natuur zelf heeft geen rechten. In de praktijk betekent dit dat bij de bouw van projecten de natuurbelangen minder worden meegewogen.”⁴ Het klinkt logisch of aannemelijk. Misschien leiden rechten verleend aan de natuur

tot betere bescherming. Maar zal het niet ook leiden tot meer rechtszaken waarin private partijen met ruime financiële middelen de expertise inkopen die de natuur, of nee: de over haar aangestelde voogd, ontbeert? De natuur trekt dan al snel weer aan het kortste eind, nu vanwege een rechterlijke uitspraak.

In een studie getiteld *Massa en macht* uit 1960 beargumenteert Elias Canetti dat hoe meer er van iets komt, hoe minder het waard wordt. Hij benoemt dat als inflatie.⁵ Nu heeft het begrip inflatie vooral een economische betekenis die algemeen wordt begrepen als geldontwaarding. Wanneer mensen voor hetzelfde geld minder kunnen kopen, is de gebruikelijke connotatie van inflatie: *minder*. Maar inflatie betekent het tegenovergestelde. Een ballon die men opblaast – inflatie – wordt groter. Als steeds meer geld nodig is om hetzelfde te kopen dan is dat een kwestie van monetaire opblazing. Naar analogie hiermee wil ik een rechtsontwaarding bespreken die mogelijk gevolg is van juridische inflatie, wat wil zeggen dat steeds meer wetgeving nodig is om ongeveer hetzelfde te krijgen, of minder.

Door natuurgebieden rechtspersoon te maken ontstaat een moeilijk te stoppen uitbreiding van het recht. Dat is in mijn analyse de foute oplossing voor een ander probleem. Ik kwam tot deze opvatting door onderzoek naar de definitie van twee basale natuurbegrippen in de Nederlandse wet: bodem en grond. De huidige juridische definities van deze twee begrippen nader onderzoekend vond ik ze simpelweg niet adequaat. Mijn hypothese werd vervolgens dat bij wel adequate definities de natuur misschien helemaal niet tot rechtspersoon hoeft te worden gemaakt. De brengt me tot twee samenhangende onderzoeksvragen voor vandaag: waarom zijn de huidige juridische definities van bodem en grond niet adequaat en wat zijn alternatieven die juridische uitbreiding onnodig maken?

De antwoorden op die vragen zoek ik als literatuurwetenschapper, als cultuuranalist, en als onderzoeker die interdisciplinair beweegt, tussen geesteswetenschappen en rechten. In de Angelsaksische wereld zijn die laatste twee al meer dan een eeuw in gesprek. Sinds enkele decennia vindt dit gesprek in toenemende mate plaats in Europa, met als belangrijke Nederlandse en Europese voortrekker rechtsgeleerde Jeanne Gaakeer.⁶ Inmiddels dragen steeds meer geesteswetenschappers bij aan dit interdisciplinaire veld. Hun onderzoek is nodig om

tal van redenen, in dit geval om te voelen en te snappen wat filosofische principes van recht zijn en wat de retorische kracht van rechtspraak is; om uit te vinden wat de talige en culturele voedingsbodem is van juridische definities; en om te verkennen wat zowel precieze als meer sensibele alternatieven zijn voor gebrekkige juridische definities.

Bodem en grond: (niet adequate) juridische definities

Dit is hoe de Nederlandse wet *bodem* definieert, in artikel 1 van de *Wet bodembescherming* die per 1 januari 2024 opging in de nieuwe *Omgevingswet*.

Het vaste deel van de aarde met de zich daarin bevindende vloeibare en gasvormige bestanddelen en organismen.⁷

Dit lijkt niet heel moeilijk maar van overheidswege wordt toch nadere uitleg gegeven:

Dit betekent dat naast de ‘droge’ bodem (landbodem) ook grondwater en de ‘natte bodem’ (waterbodem) onder deze definitie vallen.⁸

Zowel de definitie als de uitleg roepen vragen op. 1.) De zinsnede “Het vaste deel ...” wordt meteen tegengesproken: er is ook van alles vloeibaar en gasvormig. 2.) Wat bedoelt de wet met “de aarde”, is dat *grond*? Wie dit wil weten, krijgt elders geen beslag want aarde wordt nergens gedefinieerd in de Nederlandse wet. 3.) Grond wordt niet genoemd, het is alleen indirect aanwezig via “grondwater”. 4.) Grondwater is volgens de aparte definitie in de *Omgevingswet* “water dat zich onder het bodemoppervlak in de verzadigde zone bevindt en dat in direct contact met de bodem of ondergrond staat”.⁹ Begrijpen wij nu met elkaar dat grondwater dus tot de bodem behoort, maar daar ook aan *grenst*? Tot slot 5.) de zinsnede “Dit betekent...” volgt niet uit de definitie; beter was geweest: “Dit houdt in...”

Van grond is een definitie voorhanden doordat in 2002 de toenmalige minister van VROM besliste dat er dringend behoefte was aan een uniforme definitie. Het begrip werd in verschillende wetten anders gedeut, en dat was ongewenst. Dit leidde tot overleg met *stakeholders* in 2003/04. Het resultaat vinden we in hoofdstuk 1. Algemene bepalingen, artikel 1, van het *Besluit bodemkwaliteit* dat juridisch inging op 6 mei 2022:

Grond: vast materiaal dat bestaat uit minerale delen met een maximale korrelgrootte van 2 millimeter en organische stof in een verhouding en met een structuur zoals deze in de bodem van nature worden aangetroffen, alsmede van nature in de bodem voorkomende schelpen en grind met een korrelgrootte van 2 tot 63 millimeter, niet zijnde baggerspecie.¹⁰

Welaan, grond onderscheidt zich dus van baggerspecie. Het is een mengeling van minerale delen en organische stof – wat je van mensen ook kunt zeggen, overigens. In verhouding en structuur bestaat ze “van nature”. Maar terwijl organismen leven in de bodem, zijn die bij grond verdwenen of gereduceerd tot “organische stof”. Al het vloeibare en gasvormige is ook verdwenen. En in het woordje “zoals” schuilt een duivel. Het tussentijds verslag over de totstandkoming van de nieuwe definitie meldt: “Voorts is besloten het begrip ‘grond’ op te vatten als een *ex situ* begrip.”¹¹ *Ex situ* wil zeggen dat grond wordt beschouwd los van de natuurlijke habitat. Dacht u dat grond in de bodem wordt aangetroffen, dan geeft het woordje “zoals” een hint anderszins en het verslag helpt u zonder meer uit de droom: “In de bodem bevindt zich dus geen grond.”¹² Daarom is er, juridisch, niets levends aan of in grond.

Toch bestaat grond alsnog wel “van nature”. Dat is ook waarom grond zo vaak is gebruikt door partijen op zoek naar essenties: van een natie, van een volk, van man en vrouw. Het Duitse *Blut und Boden*, in het Nederlands vaak vertaald als “bloed en bodem”, kan evengoed worden vertaald als “bloed en grond”. Bodem is in dit verband sterker omdat het aarde of grond kan betekenen maar ook grondvlak, als in het Latijnse *fundus*, herkenbaar in fundament. In het kader van dit funderende aspect valt op hoe de definitie en uitleg van *bodem* worstelen met het vloeibare en het vaste. Landbodem is vast want droog, maar heeft vloeibare bestanddelen; waterbodem is nat, maar toch vast. En grondwater beweegt zich dus in een verzadigde zone tussen bodem en ondergrond.

Nu, het geworstel met het vaste en het vloeibare; het feit dat grond en bodem wettelijk worden gedefinieerd maar aarde niet; dat het één van nature bestaat en het andere niet of enkel ten dele; dat het een vol organismen zit en het andere enkel bestaat uit mineralen en stof in korrelgroottes: het maakt

allemaal duidelijk hoe precair juridische precisie is, en hoe definities afhangen van een onderliggende motivering. Daarom is nader onderzoek nodig naar de grondslagen van juridische definities: naar hun voedingsbodem.

De voedingsbodem van begrippen: belangen

In een studie uit 2007 – *Law and irresponsibility: on the legitimization of human suffering* – toont rechtsgeleerde Scott Veitch aan dat in een koloniale context het recht verantwoordelijkheden vloeibaar maakt.¹³ Zo verdwijnt de verantwoordelijkheid voor misdaden uit het verleden bij de koloniale overdracht van soevereiniteit als sneeuw voor de zon. Meer in het algemeen is wettelijk gegarandeerde onverantwoordelijkheid inherent aan elk rechtsbestel, toen en nu. In de koloniale tijd bleek het heel wel mogelijk te bepalen dat de ene mens verhandelbaar bezit is terwijl een ander vrij subject is met onvervreemdbare rechten. Zodra de vraag wordt gesteld *waarom* de ene mens volwaardig politiek subject is en de andere verhandelbaar bezit – of, ander voorbeeld, waarom mannen ‘natuurlijk’ stemrecht hebben en vrouwen ‘natuurlijk’ niet – dan wordt, zo blijkt uit de geschiedenis, het recht opvallend vaag. In de willekeurige distributie van wilsbekwaamheid zoeken de opstellers en handhavers het dan in de mistige gebieden van mythe, of ze baseren zich op scheve interpretaties van Bijbelpassages.

Dit geldt evenzeer op ecologisch terrein, en niet alleen omdat veel ecologische problemen een koloniale achtergrond hebben. Ondanks een groeiend arsenaal aan beschermende maatregelen geldt nog steeds dat het merendeel van de schade die door de mens aan de natuur is toegebracht rechtmatig plaatsvindt – wettelijk is gedekt. Dat kan enkel als dat wat schade wordt toegebracht ofwel wettelijk niet is gedefinieerd, of zo is gedefinieerd dat schade niet zwaar weegt. Ook op ecologisch vlak faciliteert het recht onverantwoordelijkheid, en nooit willekeurig, altijd in dienst van bepaalde belangen. Als men een mens zelfs niet een beetje mag vergiftigen, waarom grond dan wel? Die kwestie blijkt op basis van de huidige juridische definitie deels of helemaal niet behandelbaar. Men kan in de bodem levende organismen vergiftigen, niet de bodem zelf. En als er niets levend is aan grond kun je die wel verontreinigen maar niet vergiftigen.

In dit licht valt de frase “Voorts is besloten...” uit bovengenoemd rapport te begrijpen. De grammaticaal

gezien passieve constructie verhult door wie dit is besloten, met wie, en wie de doorslaggevende stem gaven. Heel moeilijk is het niet te bedenken wie dominante *stakeholders* waren; het rapport noemt ze zelf.¹⁴ Men ging in conclaaf met al diegenen die een bestuurlijk, politiek of economisch belang hebben in grond. Via het “voorts is besloten...” hoeft niemand rekenschap te geven van wat *niet* werd gehoord of meegewogen. Er zaten bijvoorbeeld geen biologen en ecologen aan tafel. Dan wordt het wel heel gemakkelijk om grond te beschouwen buiten de natuurlijke habitat.

De grondslag van juridische definities wordt nu al eeuwenlang economisch en politiek bepaald. En waar juridisch, politiek, en economisch gezien, bodem en grond zwaar wegen, is aarde dan het ondergeschoven kind. Cultureel-ecologisch gezien is aarde juist heel belangrijk omdat het zowel de wroetbare, nabije aarde aanduidt als de grote, alles omvattende aarde. In bijna alle bekende oratuur en literatuur, door alle culturen heen, wordt aarde daarom metaforisch aangeduid als “Moeder Aarde” – in het Grieks: *Gaia*. Volgens deze metafoor zijn alle wezens geboren uit haar en opgebouwd uit haar bestanddelen. Hier gaat het niet om categorieën die juridisch zijn gedekt, volgens het zogeheten bodemrecht (*ius soli*), of bloedrecht (*ius sanguinis*), het gaat er om hoe uit organisch materiaal *leven ontstaat*, of beter: hoe organisch materiaal *levat*. Via dit organisch materiaal – dat van niemand is of van allen – zijn mensen intrinsiek verbonden met alles wat hen omringt en in hen bestaat.

De Belgische wetenschapsfilosoof Isabelle Stengers stelt in recent werk de aarde als *Gaia* centraal. Die naam geeft de intrinsieke verbondenheid van alles aan en voert Gaia op als onafhankelijke actor.¹⁵ De aarde is er niet enkel als passief lichaam om ingeboord, open gelegd, en geplunderd te worden door mensen, ze heeft haar eigen handelingsvermogen. Stengers beziet dit vermogen in het kader van een ecologisch gemotiveerde politiek. Dat betreft een heel ander krachtenveld dan het bekende, waarin mensen-meningen zogenaamd gelijkwaardig zijn en steeds altemerender meningen de boventoon voeren. Stengers stelt een politiek voor die bestaat uit permanente bemiddeling tussen *ongelijkwaardige* grootheden. Menselijke bedrijven zijn niet gelijkwaardig aan natuurlijk actoren, bijvoorbeeld. Door de ongelijkwaardigheid tussen de betrokken actoren mag de houding ten opzichte van de aarde, Gaia, niet worden bepaald vanuit enkel menselijke

kaders, laat staan almaar uitdijende kaders. Toch is dit tot op heden wel het geval. Juridische inflatie is geen onschuldig verschijnsel. Rechten verlenen aan de natuur vermomt een juridische opblazing en inkapseling van alles wat niet des mensen is.

Drie principiële punten zijn hier aan de orde. 1.) Een bedrijf is niet gelijkwaardig aan de natuur. Door de natuur rechtspersoon te maken, worden ongelijkwaardige grootheden geforceerd op één juridische weegschaal gebracht. 2.) De natuur rechtspersoon maken leidt tot een absurde uitbreiding van het recht die de fictie introduceert van een wettelijke persoon *zonder* plichten. Waarom is die fictie gecreëerd? Omdat 3.) mensen zich niet houden aan hun wettelijke plichten. Mensen blazen dus het recht op omdat ze zichzelf niet in toom hebben, of houden.

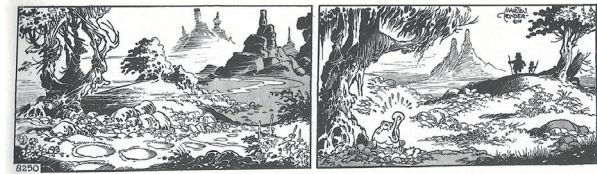
Dezelfde Scott Veitch die wettelijk gegarandeerde onverantwoordelijkheid aankaartte, beargumenteerde recentelijk dat de dominantie van verleende of geclaimde rechten een erfenis van de Verlichting is die grote nadelen met zich meebrengt.¹⁶ Zowel historisch als conceptueel gaan *obligations* voor: verplichtingen. De eerste vraag is dan ook waarom mensen hun plichten jegens de natuur niet nakomen. Want als die plichten wel werken hebben we niet steeds meer toegevoegd recht nodig. Het probleem is klaarblijkelijk dat mensen de hun gestelde plichten aan hun laars lapen zodra er geldelijk gewin mee is gemoeid. En het rechtssysteem is blijkbaar te slap dan wel te onverschillig om ecologisch plichtsverzuim voor het gerecht te dagen – of het gaat uit van nog niet adequate definities.

Sprak ik namens de natuur, niet als voogd maar als meelevend wezen, dan zei ik: “Zouden jullie niet eerst je wettelijke plichten eens naleven, stelletje moordenaars, slachters, vervuilers, misbruikers, jatters, uitbuiters, gifmengers!?” De gekozen termen maken duidelijk dat ik solidair wil zijn met levende wezens van allerlei aard. Dat stuwt affectief mijn onderzoek, als literatuur- en cultuurwetenschapper, naar een alternatief voor de huidige, dominante voedingsbodem voor de begrippen bodem en grond.

Literatuur en sensibiliteit: een personage in staat tot opmerkzaamheid

De termen *research* en *onderzoek* geven aan dat wetenschap een kwestie is van zoeken. In die zoektocht speelt toeval een

rol. Op zoek naar iets geheel anders kwam ik bundels tegen van een Nederlandse stripserie die liep van 1941 tot 1986, in 177 verhalen: de Tom Poes-reeks van Marten Toonder. De naam van de reeks ten spijt kreeg in de latere decennia een ander personage de hoofdrol, namelijk Olivier (Ollie) B. Bommel. Dat geldt ook voor het verhaal *De opvoeding* uit 1975, een titel die speelt met het verschil tussen opvoeding en voederen.¹⁷ Het verhaal opent met dit beeld:

Openingsbeelden van *De opvoeding*, 9

Links zien we een ruw, nevelig, winderig en deels bijna vloeibaar landschap; op de voorgrond iets wat oogt als de pootafdrukken van een groot wezen. Rechts zit vooraan een wezentje op de grond, of het komt omhoog uit de bodem, en verschijnen in de verte twee wandelaars: de protagonisten Bommel en Tom Poes. De beeldtaal geeft aan dat het wezen een geluid maakt, en Bommel zal dat duiden als het klaaglijk geschrei van een kleuter. Derhalve moet dit wezentje verzorgd worden. Tom Poes adviseert het met rust te laten; een wijs advies, gericht aan dovemansoren. Het blijkt te gaan om een kleine Tronk, een wezen dat heel groot kan worden, zich onzichtbaar kan maken, en zo voor grote problemen kan zorgen.

Op jongere leeftijd las ik de strip nauwelijks. Onder de plaatjes stond voor mijn smaak te veel tekst waarvan ik de literaire kwaliteit niet zag. De strip verscheen in de jaren 70 en 80 als feuilleton in landelijke kranten voor het meer *established* deel van het publiek dat vooral de figuur van Bommel omarmde, zijnde een “heer van stand”. Diens standbeeld in Den Bommel op het Zeeuwse Goeree-Overflakkee was niet toevallig initiatief van een Leids studentendispuut met de naam *Ollie B.*¹⁸ Dat vooral Bommel werd omarmd is gek én begrijpelijk in het licht van de Wikipedia-bijdrage over hem: “dom, ijdel, onzeker, naïef, onpraktisch, laf (terwijl hij zelf juist zo graag prat gaat op zijn vermeende dapperheid), onnadenkend, kortzichtig, impulsief, kleinzielig,

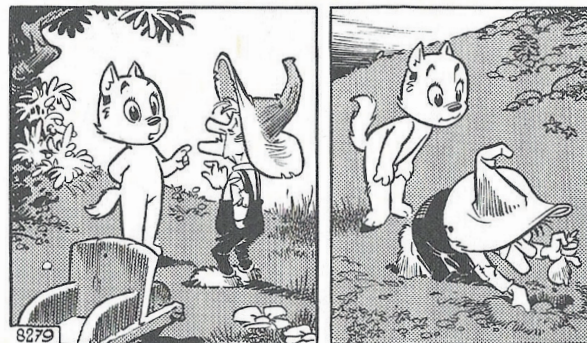
koppig, betweterig en onvoorzichtig in zijn oordelen, maar ook volstrekt eerlijk en goed.” Is dat niet *Menschliches*, *Allzumenschliches*? Maar Bommel is ook een kasteelheer die belegger is en denkt dat alles met geld kan worden opgelost. Ik liet de strip toentertijd rechts liggen.

Toch, in mijn nadere onderzoek naar de verhalen uit die jaren bleek dat het personage Bommel wel de meeste aandacht trekt maar ook de belichaming is van een probleem. Toonders verhalen worden mettertijd steeds kritischer aangaande de menselijke omgang met het milieu en ze verhouden zich nadrukkelijk tot het Rapport van Rome uit 1972, met de nog immer relevante titel ‘De grenzen aan de groei’.¹⁹ Zo is catastrofale ecologische destructie door grenzeloze groei thema van het voorlaatste Bommel-verhaal uit 1984-85: *Het Verschiet*.²⁰ Genietend van een picknick in de vrije natuur ziet Bommel aan het begin van dit verhaal opnieuw een belangrijke rol voor zich: “Ik weet wat mij te doen staat; de vooruitgang versnellen om de achteruitgang in te halen.”²¹ Het bedrijf ICM heeft zo’n versnelling ook op het oog. Verscholen achter de bossen is een laboratorium ingericht waar aan de vooruitgang wordt gewerkt door een select gezelschap geleerden. Tom Poes en Bommel geraken daar in hun zoektocht naar bediende Joost, die een uit de lucht gutschende bal modder over zich heen kreeg waarna een vliegende stofzuiger verscheen die hem opzoog en naar het Verschiet verplaatste. Als het duo ter plekke aankomt, blijkt er niet langer een bescheiden laboratorium te liggen maar een uitdijende metropool, zij het zonder inwoners. De geleerden die eerst aan de knoppen zaten overleven inmiddels in het riool. Ze zijn ingehaald door intelligente, zelf ontwerpende en handelende machines die het bos steeds verder ontmantelen en de stad doen groeien. Mensen worden uit die stad verwijderd want ze bevatten koolstoffen en dat is vuil.

Toonder voorvoelde blijkbaar dat Artificial Intelligence een klemmend probleem zou worden, en schetst hoe een automatisch doorgaande urbanisering de natuurlijke omgeving vernietigt. Ondertussen onderzoekt professor Prlwytskofsky de bodem die zich in zorgwekkende staat bevindt: “Wederom SO₂ en NO₂,” sprak hij, “Der verzuring is schrikbaar. Ik voorzeg, dat der woudesgroei kortelings beëindigd zal worden.”²² Het is een rechtstreekse referentie aan “zure regen”, beter benoemd als zuurdepositie. Het leidde tot zorg dat hele wouden zouden

afsterven: *das Waldsterben*, vanaf 1979 thema in het werk van de Duitse bodemdeskundige Bernhard Ulrich. Het bleek allemaal niet zo snel te gaan, of de materie bleek complexer dan gedacht. Het ging en gaat niet alleen om de zuurgraad van de regen maar om een heel complex van factoren. Gestorven zijn ze niet, maar de toestand van de Europese bossen is ernstig blijven verslechteren door almaar toenemende zuurdepositie.²³

Wat op, in, onder, door, en met de grond gebeurt, is een centraal ecologisch thema in de Bommel-verhalen. En een waardige, verstandige en gevoelige relatie daarmee zit niet vervat in menselijke bevoogding maar in recht doen aan de natuur – posities die zijn verdeeld over Bommel en Tom Poes. Veel analyses benadrukken hoe de schranderheid van Tom Poes de heer Bommel altijd weer uit de problemen helpt. Minstens zo belangrijk is dat Tom Poes allerlei wezens verlost van de bemoeizucht van Bommel. In *De opvoeding*, bijvoorbeeld, geeft Bommel de jonge Tronk pap als onderdeel van de opvoeding, wat ongezond is. Tom Poes ontdekt onderwijl wat het voedsel is dat dit wezen werkelijk behoeft, daarbij geholpen door Pee Pastinakel die verstand heeft van alles wat in de grond groeit en uit de bodem bloeit. Die weet dat Tronken knoflook eten, die hij, al splitsend, door het bos verspreidt. Pee is een zogeheten *elementaal*: een van de vier mythische wezens die zijn verbonden met de elementen aarde, water, lucht, vuur. Waar professor Prlwytskofsky analytisch de aarde uitpluist, is Pee met en in aarde aan het werk, net zoals die in hem aan het werk is.

Pee Pastinakel die knoflook splitst en een opmerkzame Tom Poes, *De opvoeding*, 38.

Bovenstaand beeld toont de oplettende houding van Tom Poes terwijl Pee aan het splitsen en planten is. Wat in dit beeld wellicht ook opvalt: Pee is gekleed en Tom Poes niet. In de Bommel-verhalen zijn *alle* personages gekleed, of dat nu dieren of mensen zijn. Daarmee wordt het enige ongeklede dier een nadrukkelijk teken. Wat betekent dat?

Keer op keer blijkt dat Tom Poes' schranderheid geen kwestie is van nuchter verstand, en dat die ook niet wordt gevoed door moderne wetenschappelijke kennis. Het is een wezen met een intellect dat zich kan verbinden zonder zich ooit iets toe te eigenen, dankzij het vermogen opmerzaam te zijn en heel goed te kunnen luisteren. Het is ongetwijfeld een antropomorf wezen maar ook een affectief en cognitief opmerzaam *dier*. Sociaal gezien heeft het letterlijk en figuurlijk niets op te houden, dus kleren zijn niet nodig. Oplettende lezers zullen inmiddels hebben bemerkt dat ik Tom Poes met *het* aanduid. Er mag inderdaad nader gender-onderzoek gedaan worden naar dit personage.

In mijn zoektocht en onderzoek naar een sensibele juridische definitie van grond en bodem neem ik zowel wetenschapsfilosoof Isabelle Stengers als het personage Tom Poes serieus. Beiden geven aan dat de menselijke houding ten opzichte van de natuur meer moet inhouden dan het uitpluizen van samenstellende delen of vaststellen van korrelgroottes. In een ecologisch verband zijn *relaties* allesbepalend en die kunnen worden recht gedaan door opmerzaamheid. De kwestie is hoe op basis van een opmerkzame houding ecologische relaties in juridische definities kunnen worden betrokken.

De bodem leeft – grond als levende entiteit

Een van de verschrikkelijkste culturele botsingen in de vroegmoderne en moderne geschiedenis is die tussen de Europeanen en de in beide Amerika's levende oorspronkelijke volkeren. De daaruit volgende culturele vernietiging heeft grote gevolgen voor de omgang met de natuur en bodemcultuur. In de loop van enkele eeuwen gaat een omgang met het milieu domineren die is benoemd als "plantation culture" en die op mondiale schaal gevolgen heeft, wat weer is benoemd als het *Plantationocene*.²⁴ Die plantatiecultuur wordt niet speciaal uitgevonden voor de koloniën. Ze heeft bijvoorbeeld in de Nederlanden een basis in drooggemalen meren die vervolgens privaat gebied worden van de investeerders en, keurig verdeeld

in percelen, worden verpacht aan degenen die het land mogen bewerken. Ik contrasteer via deze plantatiecultuur niet een idyllische omgang met de natuur met een gewelddadige. Het gaat om cultureel en ecologisch gezien grondig verschillende houdingen en praktijken. Die van de originele Amerikaanse bewoners wordt gestuurd door wat men nodig heeft, die van de Europese nieuwkomers door vormen van een handelskapitalisme dat consumptief verlangen aanjaagt omwille van economisch gewin.

Juridisch wordt de inname van andermans grond gedekt door een tactiek van "enclosure", die ook zijn voorgeschiedenissen heeft in Europa, zoals sociaalwetenschapper Sylvia Federici aantoonde in *Caliban and the Witch: Women, The Body and Primitive Accumulation*.²⁵ Brutaalweg creëren de nieuwkomers tastbare en juridische hekwerken die aangeven: "Dit is nu eigendom." De bekendste voorbeelden zijn de tabak- en suikerplantages in de Verenigde Staten en Zuid-Amerika, maar in de loop van de 19^e eeuw ontwikkelt zich in Canada een bosteeltsysteem gericht op de massale productie van hout die net zo goed een vorm is van plantatiecultuur en geclaimd eigenaarschap. De Canadese woudexploitatie is hier niet anders dan de Nederlandse bodemexploitatie die wordt bepaald door een fusie tussen ministeries, industriële landbouw en veeteelt en daar nauw bij betrokken en van staatswege gefinancierde wetenschappen; de zogeheten *stakeholders*.

De taak van cultuurwetenschappers is hier complex, zoals duidelijk mag zijn, vanwege een kluwen aan cultuurvormen die met elkaar verstrengeld zijn geraakt en op elkaar inwerken. Dat zijn allereerst de meer klassieke vormen van cultuur: die van oorspronkelijke Amerikaanse bevolkingen, met al hun verschillen, en van Europeanen, met al hun verschillen. Dan zijn er culturen van recht, bedrijfsculturen en wetenschapsculturen bij betrokken; en tot slot cultureel bepaalde vormen van omgang met grond en daardoor gecreëerde bodemculturen.

Dit laatste brengt me terug bij mijn thema en zoektocht naar een alternatief voor de bestaande, Nederlandse, juridische definities van bodem en grond. In mijn onderzoek daarnaar werd ik enorm geholpen door de bodem- en boomdeskundige Suzanne Simard met haar studie *Finding the Mother Tree: Discovering the Wisdom of the Forest*.²⁶ Simards omgang met grond zit vervat in een scene uit haar jeugd. De hond van

oom Willfred, een beagle die Jiggs heet, is in het pleehuisje buiten in de beerput gevallen. De hond is wel zichtbaar door het plee-gat, letterlijk en figuurlijk in de shit, maar te diep om hem omhoog te kunnen trekken. De mannen uit de familie beginnen naast de beerput te graven en Suzanne ziet hoe zij zich door lagen aarde en steen werken. Dan, zonder overgang, volgt dit:

I ran up a trail to collect a piece of humus from the base of a white-barked birch tree. The humus there was sweetest because this luxurious broadleaf tree exuded sugary sap and shed copious nutrient-rich leaves each fall. The birch litter also attracted worms, which mixed the humus with the underlying mineral soil, but I didn't mind. The more worms, the richer and tastier the humus, and I'd been an enthusiastic dirt eater from the moment I could crawl. Mum had to deworm me regularly.²⁷

Vier termen komen hier bij elkaar: “shit”, “soil”, “humus”, “dirt” – poep, grond, humus, vuil. Daarmee zijn twee verschillende dieren verbonden, ofschoon beide “worm” genoemd. De eerste kruipen in de aarde, de andere in de darmen. Al die begrippen zijn symbolisch geladen, negatief of positief, afhankelijk van periode, situatie, en cultuur.

Worm en Donder is bijvoorbeeld de titel van de Nederlandse literatuurgeschiedenis van de 17^e en 18^e eeuw door Inger Leemans en Gert-Jan Johannes. Die titel geeft aan dat in deze periode alle wezens verbonden zijn in een keten of ladder, de *scala naturae*, waarvan de worm onderdeel is. Daardoor kan die ook een positieve metafoor zijn voor de nederigheid van de mens.²⁸ Dat verandert een eeuw later. Charles Darwin bestudeerde zijn leven lang wormen, tegen het eind daarvan in eigen tuin, en bevond dat ze cruciaal zijn voor de staat van de bodem. Hij publiceerde de resultaten in 1881 als *The Formation of Vegetable Mould Through the Action of Worms: with Observations on Their Habits*.²⁹ Het leverde Darwin lof op maar meer spot, ook van wetenschappers, zoals vervat in deze prent uit 1882, niet de enige spotprent overigens:

Zowel de evolutietheorie wordt hier belachelijk gemaakt – met Darwin als eindstadium van de evolutie uit een worm – als het onderwerp wormen *per se*. Dat wormen bespottelijk onderwerp van wetenschappelijk onderzoek zijn, is begrijpelijk in de context van een 19^e-eeuwse zowel imperiale als burgerlijke cultuur waarin humus associatief correspondeert met viezigheid, en bij verdere associatie: poep. In zo'n burgercultuur mag een kind nog net met grond spelen en die in de mond stoppen, maar tot op zekere leeftijd; daarna wordt het vies.

Het kind Suzanne zit nog voor de symbolische breuk die de proefbare wereld vervangt voor een dominant visuele, en ze leeft in de Canadese woudgebieden, niet in de binnenkamers van een stedelijke burgercultuur. Trouwens ook de volwassen wetenschapper Simard blijft grond en humus voelen en

proeven. Het voorziet haar van belangrijke informatie. Haar wetenschappelijke experimenten zullen lange tijd, net als die van Darwin, niet serieus worden genomen, of worden geridiculiseerd. Toch slaagt Simard er steeds overtuigender in wetenschappelijk te bewijzen dat bomen met elkaar communiceren dankzij een samenwerking tussen boomwortels en grondschemmels.

Het gaat om zogeheten mycorrhizale schemmels – een combinatie van het Griekse *mukès* (fungus) met *rhiza* (wortel): fungi die samenwerken met wortels. De resulterende symbiose is *mutualistisch*: beide partijen profiteren er wederzijds van. Deze symbiose kan zowel familiaal als communiaal voordelig zijn. Wat Simard de moederboom noemt, zal haar uit eigen zaden gesproten jonge aanwas via fungi steunen, maar bomen van verschillende soorten kunnen elkaar via via evenzeer steunen – of zelfs waarschuwen. Het bewijs dat bomen communiceren komt dus voort uit onderzoek naar een wezen dat ook eeuwenlang niet werd beschouwd als waardevol object van onderzoek: grondschemmels. Nederland had hier zijn voorloper in Johanna Westerdijk, tevens in 1917 de eerste vrouwelijke professor in Nederland. Ze gaf leiding aan het Centraalbureau voor Schimmelculturen (CBS), nu het *Westerdijk Fungal Biodiversity Institute*. De aan de VU werkzame evolutiebioloog Toby Kiers richtte recentelijk de *Society for the Protection of Underground Networks* (SPUN) op.³⁰ Beide voorbeelden maken duidelijk dat naast flora en fauna een derde categorie bestaat: funga. Internationaal stichtten 1300 wetenschappers dan ook het FFF op, bezorgd dat slechts 0.2 % van alle milieu-beschermingsmaatregelen gericht is op schemmels.³¹ Boomcommunicatie zal veel mensen boeien, maar alle bovengenoemde wetenschappers wijzen erop dat schemmels van fundamenteel levensbelang zijn.

Een wetenschappelijke kernvraag in dit verband is of schemmels *in* de grond leven, of ze de grond mede maken, of dat ze de grond mede *zijn* in een levend proces. Voor Simard en alle mycologen (zij die schemmels en paddenstoelen bestuderen), kan die vraag maar op een manier worden beantwoord: er is simpelweg geen vruchtbare grond zonder schemmels. Alles wat mensen met grond doen, grijpt dus in op bodem-leven. Dat is deels leven in de bodem, zoals wormen, maar ook het levend zijn *van* de bodem en de grond daarin. Nu, indien we grond beschouwen als een organische, levende entiteit dan moet dit leiden tot een andere houding

ten opzichte van bodem en grond – en derhalve tot juridische definities die daar recht aan doen.

In dit verband acht ik het onderscheid wezenlijk dat Stengers maakt tussen tolereren, respecteren, en honoreren. Dat laatste, het Franse *honorer*, vertaal ik als: “recht doen aan”. Een tweede betekenis van *honoreren* is ook relevant: je verplichtingen nakomen. We kunnen het recht blijven uitbreiden door bijvoorbeeld ook schemmels rechten te verlenen; voor het recht is dat geen probleem. Maar het kan simpeler: mensen moeten alles wat de natuur uitmaakt recht doen op basis van een wettelijke verplichting jegens het leven.

Bodem en grond affectief gedefinieerd

Behandelen we grond naargelang het instrumenteel gebruik dat mensen ervan maken, dan volstaan bestaande juridische definities. Die volstaan ook zolang we tolereren wat er allemaal in en met de grond gebeurt. Het wordt lastiger als we ons afvragen of mensen grond respecteren. Maar iets of iemand respecteren kun je alsnog zonder daar werkelijk een relatie mee aan te gaan of te voelen. De frase “Ik respecteer uw mening” impliceert tegelijk afstand. Alles verandert zodra we in het licht van de politiek-juridische beregeling van de wereld, of in het kader van ecologische rechtvaardigheid, grond honoreren in de zin van *recht doen*. De relaties, houdingen, praktijken, en definities die dat impliceert zijn affectief bepaald. De term affect is hier van belang omdat die aangeeft dat we ons niet moeten laten beperken door kaders van menselijke empathie.

In het interdisciplinaire veld van literatuur en recht is het empathie bevorderend vermogen in literatuur en kunst al decennialang een belangrijke kwestie. In een juridische context kan zulk inlevingsvermogen zowel slachtoffers als daders betreffen. Het is een vermogen dat kan worden getraind en verbreed. Het kan ook vernauwend werken omdat empathie bestaande vooroordelen kan versterken. Een gangbaar inlevingsvermogen met het milieu blijkt bijvoorbeeld wanneer vooral dieren met twee ogen, twee of vier poten, en een aibare vacht rechten krijgen; heel menselijk, misschien al te menselijk. Mede daarom is er steeds meer aandacht voor de rol die affect speelt in relatie tot recht en rechtvaardigheid, zoals in Greta Olson's *From Law and Literature to Legality and Affect*.³² Bij affect gaat het om een veld van relaties, waarbinnen mensen iets wordt aangedaan of zich aangedaan voelen, maar ook anderen iets aandoen, wat dan weer op hen terugwerkt.

Het verschil tussen empathie en affect kan heel goed worden geïllustreerd aan grond. Empathie hebben met dieren in de grond, zoals wormen, slakken of kevers, is voor veel mensen al ingewikkeld. Mij verdriet het bijvoorbeeld dat vanwege de wettelijk vereiste methode van mestinjectie wormen in de bovenlaag van de bodem verdrinken zodra een boer met gevulde gierkar het veld op gaat. Maar volgens wetenschappelijke studies keren wormen daarna weer terug, dus wat is het probleem? Vergelijk: Er zijn duizend mensen verdrinken, maar daarna kwamen er duizend terug. “Ho,” zal men nu zeggen, “wormen zijn toch niet zomaar vergelijkbaar met mensen?” Uit die vraag blijkt precies de beperking van inlevingsvermogen. Wormen hebben, sinds Darwin, niet erg aan status gewonnen. Voor schimmels ligt dit nog lastiger. Het gangbare beeld van schimmels is dat ze schade toebrengen, fruit doen rotten, of mensen aantasten; een beeld dat is versterkt door een game en serie als *THE LAST OF US*, waarin schimmels mensen hebben veranderd in woekerende zombies. Hoe dominant empathie is blijkt ook wanneer de vergiftiging van het milieu vooral wordt gezien naar de effecten daarvan op de mens, zoals wanneer bestrijdingsmiddelen de kans op de ziekte van Parkinson aanzienlijk verhogen. Is dit erger dan dat ze nu al decennialang werelden van schimmels en miljoenen bijen en bijenvolken doden?

Vruchtbare of vergiftigde grond affectief beschouwd vraagt dat we alle aandoeningen nalopen. Dat sluit mensen niet uit maar haalt analyses uit hun beperkende mens-gerichte kader. Een boer die glysofaat gebruikt heeft geen gebrek aan empathie. Klaarblijkelijk kreeg empathie met iets anders dan levende grond voorrang, met het gezin of het bedrijf bijvoorbeeld. In termen van affect kunnen we glysofaat-gebruikers scherper analyseren aan de hand van vragen in welk krachtenveld ze opereren en wat hen door verschillende actoren wordt aangedaan: geldschietters, machtige familiebedrijven, wetenschappers, gifleveranciers, regelgevers, supermarkten. We kunnen beter traceren wat flora, fauna en funga door dit gif is aangedaan; natrekken hoe veel van het leven uit de grond is verdwenen, net als uit de aanpalende sloten; nagaan hoe weer anderen daardoor zijn of worden aangedaan. Kortom, in een zoektocht naar betere wetgeving door betere definities helpt affect ons een veld van relaties in kaart te brengen.

Dit neemt de politieke en ethische verantwoordelijkheid om keuzes te maken niet weg, integendeel. Het voorkomt dat we dergelijke keuzes maken op basis van conceptuele nalatigheid of onverschillige baatzucht. Op basis van zo'n affectief krachtenveld van relaties, en geïnspireerd door literaire, filosofische en culturele verkenningen, *koos* ik. Als resultaat kan ik, tot slot, mijn juridische definities van bodem en grond voorleggen. Dit is mijn voorstel voor de definitie van bodem:

Bodem: bovenste grondlagen, inclusief waterbodem en grondwater, met de zich daarin bevindende vloeibare en gasvormige bestanddelen en organismen.

Aarde moet zeker worden opgenomen in de Nederlandse wet, alleen al omdat de onlangs vastgestelde definitie van ecocide met dit begrip start, maar de definitie van bodem en grond heeft het begrip niet nodig, zolang we bodem en grond in samenhang bezien, een samenhang die ook volgens de huidige wet bestaat “van nature”.

Bij grond is het voornaamste verschil met de bestaande definitie dat die niet wordt gezien als een mengeling van “minerale delen en organisch stof” bepaald naar korrelgrootte, maar als levende entiteit. Zoals we hierboven hebben gezien, bestaat grond niet levenloos, ze wordt levendig gemaakt en is levend. Dat brengt me tot het volgende voorstel:

Grond: levend organisch materiaal gemengd met minerale stof, inclusief schelpen en grind, dat qua verhouding en structuur van nature de bodem uitmaakt.

Op basis van de combinatie van beide definities kunnen degenen die bodem of grond niet zozeer verontreinigen maar vergiftigen voor het gerecht worden gebracht omdat zij levensbedreigend handelen, of leven doden. Daartoe hoeft de natuur niet tot rechtspersoon te worden verklaard. Om juridische inflatie te stoppen, zoeken we liever eerst sensibele definities die niet sluw zijn gereduceerd tot *ex situ* begrippen, die recht doen aan relaties en die niet uit elkaar knippen.

Waar brengt ons dit wetenschappelijk? Vanuit mijn expertiseveld heb ik geprobeerd bij te dragen aan een hogere sensibiliteit van juridische definities en aan het stoppen

van juridische uitdijing of opblazing. Zoals dat gaat in wetenschappelijke kringen, liggen deze definities nu voor om te bediscussiëren, niet alleen met experts op rechtsgebied en de geesteswetenschappen – cultuur, filosofie, geschiedenis, kunst, literatuur, media, taal –, maar ook met ecologen en biologen, chemici en ethici, en al hun dwarsverbanden. Een resultante daarvan kan dan politiek worden voorgelegd.³³

Met dit arbeidzame vooruitzicht besluit ik mijn argument. Rest me een kort dankwoord.

Dankwoord

De lijst van mensen die ik wil bedanken is te groot om ieder bij naam te noemen. Ik dank de duizenden studenten die me altijd weer stimuleerden opnieuw te denken, in verbinding met hun wereld, en samen kennis te delen en te ontwikkelen. Ik dank het uitzonderlijke, uitbundige gezelschap van mijn rond de veertig voormalige en huidige PhD-onderzoekers. Het was, is, en blijft een voorrecht en feest met jullie te mogen meedenken en -zoeken. Ik dank de collega's, nationaal en internationaal, en vanuit verschillende disciplines, met wie ik op de werkvloer, op conferenties, of in projecten nauw heb samengewerkt. Samen met hen zijn onderzoeksaanvragen gehonoreerd, oude onderzoekslijnen voortgezet en nieuwe ingezet, waarbij steeds bleek dat wetenschap sterker wordt door een combinatie

van scherpe gesprekken en vriendschappelijke coöperatie. Ik dank alle mensen met wie ik in Rotterdam samenwerkte, bij Passionate Bulkboek, aan de Erasmus School of Philosophy, bij het Piet Zwart Institute; in Leiden bij de opleiding Film- en Literatuurwetenschap en de Research Master 'Arts, Literature and Media'; in Den Haag bij de programma's van International Studies en Urban Studies en in de minor 'Questions of Justice in Law, Literature and the Arts' – nu in samenwerking met de collega's van het Van Vollenhoven-instituut van de faculteit Rechten. Ik dank familie en vrienden voor hun liefde, hun zorg, de gedeelde maaltijden, inspiratie, humor, muziek, en kunst. Voor nu ben ik degenen dankbaar die mijn Leidse benoeming realiseerden: de leden van het College van Bestuur, het bestuur van de Faculteit Geesteswetenschappen, en het Management Team van het Leiden University Centre for the Arts in Society. Het zou mooi zijn als het interdisciplinaire veld waarbinnen deze stoel opereert belangrijk blijft in Leiden, in Den Haag, in de driehoek met Delft en Rotterdam. Voor een wereld die snakt naar meer rechtvaardigheid is nauwe samenwerking tussen geesteswetenschappen en rechten van eminent belang.

Ik heb gezegd.

Noten

1. Zie, bijvoorbeeld, Liz Charpleix, 'The Whanganui River as Te Awa Tupua: Place-based law in a legally pluralistic society' (oktober 2017) 184 *Geographical Journal* 19; doi.org/10.1111/geoj.12238.
2. Milieujuristen Laura Burgers en Jessica den Outer stelden recentelijk een compendium samen met voorbeelden per continent, *Rights of Nature: Case Studies from Six Continents* (Embassy of the North Sea, 2021); zie ook Jessica den Outer, *Rechten voor de natuur* (Lemniscaat, 2023).
3. Redactie Mr., 'Natuur gaat als rechtspersoon meepraten in Zuid-Limburgse gemeente', <https://www.mr-online.nl/natuur-gaat-als-rechtspersoon-meepraten-in-zuid-limburgse-gemeente/>
4. Bron: <https://www.rtinieuws.nl/editienl/artikel/5418943/natuur-rechtspersoon-limburg-eijsden-margraten-eerste-nederland-voogd>.
5. Elias Canetti, *Massa en macht*, vert. Jenny Tuin (Athenaeum, 2017). Verplaatst naar het rechtenveld komt Canetti's analyse hierop neer dat hoe meer recht er komt, hoe minder het waard is. Overigens is volgens Canetti de sociale logica ook dat als geld minder waard wordt, dit eveneens geldt voor de gebruikers of bezitters daarvan. Dit dient nader onderzocht of verkend voor wat betreft het recht.
6. Gaakeer heeft een reeks aan publicaties, laatstelijk *Judging from Experience: Law, Praxis, Humanities* (Edinburgh University Press, 2019). Een schets van het veld is te vinden in Jeanne Gaakeer, 'Law and Literature', in M. Sellers en S. Kirste (red.), *Encyclopedia of the Philosophy of Law and Social Philosophy* (Springer Verlag, 2021).
7. https://wetten.overheid.nl/BWBR0003994/2022-05-01#HoofdstukI_Artikel1.
8. <https://iplo.nl/thema/bodem/regelgeving/wbb/begrippen/#hf6171857-e5a9-422c-8374-6cf10baf94c>.
9. <https://wetten.overheid.nl/BWBR0037885/2024-01-01/0#Bijlage>.
10. wetten.nl - Regeling - Besluit bodemkwaliteit - BWBR0022929 (overheid.nl).
11. *Naar een uniforme definitie van "grond" in de bodem- en afvalstoffenregeling*; versie mei 2004 (Ministerie van VROM, 2004), 6.
12. Ibid., 6.
13. Scott Veitch, *Law and Irresponsibility, On the Legitimation of Human Suffering* (Routledge-Cavendish, 2007).
14. *Naar een uniforme definitie van "grond" in de bodem- en afvalstoffenregeling*, 25-26.
15. Isabel Stengers, *Au temps des catastrophes. Résister à la barbarie qui vient* (Editions La découverte, 2009); in het Engels vertaald als *Catastrophic times: Resisting the Coming Barbarism*, vert. Andrew Goffey (Open Humanities Press, 2015).
16. Scott Veitch, *Obligations: New Trajectories in Law* (Routledge 2022).
17. *De opvoeding* verscheen in de bundel *Ik voel dat heel fijn aan* (De Bezige Bij, 1988).
18. Het beeld wordt beschreven in C.J. Kuik, *Helden op sokkels: Literaire standbeelden in Nederland* (Bosch en Keuning, 1980).
19. Het tijdsgewricht was recentelijk onderwerp van een studie door cultuurhistoricus Geert Buelens, *Wat we toen al wisten. De vergeten groene geschiedenis van 1972* (Querido, 2022). Buelens werd internationaal voorafgegaan door betogen van de Canadese ecofeministe Naomi Klein, *This Changes Everything: Capitalism versus the Climate* (Simon and Schuster, 2014) en *On Fire: The (Burning) Case for a Green New Deal* (Simon and Schuster, 2019).
20. *Het verschiet*, uit de bundel *Als dat maar goed gaat* (De Bezige Bij, 1988).
21. Ibid., 11.
22. Ibid., 25.
23. <https://www.naturetoday.com/intl/nl/nature-reports/message/?msg=30044>

24. Donna Haraway, 'Anthropocene, Capitalocene, Plantationocene, Chthulucene: Making Kin,' *Environmental Humanities* 6:1 (2015), 159–165; doi.org/10.1215/22011919-3615934.
25. Sylvia Federici, *Caliban and the Witch: Women, The Body and Primitive Accumulation* (AK Press, 2004)
26. Suzanne Simard, *Finding the Mother Tree: Discovering the Wisdom of the Forest* (Penguin, 2022)
27. Ibid., 27-28.
28. Inger Leemans en Gert-Jan Johannes, *Worm en Donder: Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1700-1800: de Republiek* (Bert Bakker, 2013).
29. Recentelijk in het Nederlands vertaald als *Humusvorming door wormen, met observaties over hun levenswijze* (APMBoek, 2021)
30. <https://www.spun.earth>.
31. <https://faunaflorafunga.org/>
32. Greta Olson, *From Law and Literature to Legality and Affect* (Oxford University Press, 2023).
33. Ik dank Jeannette Koekman en Inger Leemans voor hun commentaren en Stewart Motha voor de Perugiaanse conversaties over grond en recht.

Frans-Willem Korsten was van 2007 tot 2024 bijzonder hoogleraar 'Literatuur en samenleving' aan de Erasmus School of Philosophy en is sinds 2023 hoogleraar 'Literatuur, Cultuur, en Recht' bij het Leiden University Centre for the Arts in Society. Hij maakte een standaardwerk voor het literatuuronderwijs dat sinds 2002 tot op heden wordt gebruikt in universitair onderwijs: *Lessen in literatuur* (Vantilt, 2002, herziene versie 2005). Hij publiceerde over barokke theatraliteit, soevereiniteit en geweldsrepresentatie: *Vondel belicht* (Verloren 2006); *Sovereignty as Inviolability* (Verloren 2009); *A Dutch Republican Baroque* (Amsterdam University Press 2017) en samen met Inger Leemans, Kornee van der Haven en Karel Vanhaesebrouck *Marketing Violence: The Affective Economy of Violent Imageries in the Dutch Republic* (Cambridge University Press 2023). Hij was samen met Jan Bloemendal medebezorger van een Engelstalig standaardwerk over Vondel dat diens werk

ontsloot voor, en plaatste in internationale debatten: *Joost van den Vondel. Dutch Playwright in the Golden Age* (Brill 2012). Sinds 2012 richt hij zich op het veld van 'literature and law', met een special issue van *Law and Literature* over 'legal bodies' (2016). Recentelijk publiceerde hij een studie waarin kunst en literatuur worden gezien als bemiddelaars voor rechtsproblemen of onopgeloste kwesties van rechtvaardigheid: *Art as an Interface of Law and Justice: Affirmation, Disturbance, Disruption* (Hart 2021). Het disparate veld van wat mensen rechtvaardig vinden en wat wettelijk is geregeld vormt de achtergrond voor *Cultural Interactions: Conflict and Cooperation* (Amsterdam University Press 2022). Artistieke verbeelding en kwesties van rechtvaardigheid vormen ook de basis voor een boek gemaakt samen met Anthony T. Albright, *Imagining urban complexity: A humanities approach in tropes, media, and genres* (Routledge 2024).

